

Історичні науки

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Хмельницький університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

Khmelnytskyi University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

**ОЛЬГОПІЛЬСЬКИЙ ПОВІТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У
ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1862 – 1872 рр.): ОСОБЛИВОСТІ
СОЦІАЛЬНО – ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ, ДЕМОГРАФІЇ ТА
СТАНОВОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ**

**OLHOPOL DISTRICT OF PODILLIA PROVINCE IN THE POST-
REFORM PERIOD (1862 - 1872): PECULIARITIES OF SOCIO-
ECONOMIC DEVELOPMENT, DEMOGRAPHY, AND CLASS
STRATIFICATION**

Анотація. Мета дослідження на основі документальних та статистичних джерел прослідкувати особливості соціально – економічного розвитку та демографічний стан Ольгопільського повіту Подільської губернії у пореформений період (1862 – 1872 рр.). Використовуючи різного роду джерела, ми зробим спробу прослідкувати розвиток регіону, та виявити капіталістичні відносини, якщо такі там були.

Методологія дослідження базується на історичному, статистичному, порівняльному, хронологічному, логічному методах.

Наукова новизна полягає у постановці питання про необхідність дослідження демографічного стану земель Правобережної України, та їх соціально – економічного розвитку у пореформений період. На основі архівних джерел та документів, має відбутися переоцінка окремих положень в історії, що до розвитку капіталізму.

Висновки. У пореформений період Ольгопільщина залишалася переважно аграрним краєм, де сільськогосподарське виробництво мало значний вплив на всі аспекти життя. На розвиток регіону також впливали маєтки великих землевласників, які в цей час дотримувалися обережного підходу. До виробництва все більше залучалася вільнонаймана праця, а орендні відносини стали важливими для різних верств населення. Поступово активізувались товарно-грошові відносини, що позитивно вплинуло на економіку регіону. Однак це не означало розвитку капіталістичних відносин у регіоні, оскільки багато селян ще не набули земельних наділів, та продовжували бути залежними від поміщиків. Ринкова економіка ще не сформувалася.

Ключові слова: демографія, стратифікація, великі землевласники, орендні відносини, заводи, ремісниче виробництво, ремісничі майстерні.

Summary. During the post-reform period, the Olgopolshchyna remained mainly the agrarian region, where agricultural production significantly impacted all aspects of life. The development of the region was also influenced by the estates of large landowners who took a cautious approach at the time. Freelance labor was increasingly involved in production, and lease relations have become important for different segments of the population. Gradually intensified commodity-money relations, which positively influenced the economy of the region. However, this did not mean the development of capitalist relations in the region, as many peasants had not yet acquired land and were still dependent on landlords. The market economy has not yet formed as there was no unified market

space in the Russian Empire. The factories in the county were only nominally called such, as they were more like workshops with a few hired workers. Their production was primarily manual and technologically outdated, and they were not designed for large-scale production. The workers who worked there were usually low-skilled.

Keywords: *demography, stratification, large landowners, rental relations, factories, craft production, craft workshops.*

Ольгопільський повіт Подільської губернії знаходився в південно – східній частині Подільської губернії. Його площа станом на 1866 р. складала 360.170 десятин, 70,98 кв. миль або 3.434 кв. верст [5, с.22]. Він входив в склад губернії під спеціальним іменем Побережчина. Оточений Ямпільським, Брацлавським, Гайсинським, і Балтським повітами . На півдні річкою Дністер відокремлений від Бессарабії. До повіту входили 14 волостей: Бершадська, Войтівська, Демівська, Жабокрицька, Каменська, Лугська, М'ястківська, Ободовська, Песчанська, Пятківська, Рашківська, Устьянська, Чеботарська, Чечельницька. Повітовим центром було місто Ольгопіль [1, с. 162].

Територію повіту перетинав відносно високий вододіл, який відокремлював притоки Дністра на заході, від приток Бугу на сході. Цей вододіл починався з Ямпільського повіту біля Княжполя і простягався в основному з північного заходу на південний схід через сс. Попелюхи, Гонорівку, Серби і далі до Балтського повіту. Біля Кодими абсолютна висота хребта досягала 954 футів (290,78 м.). Територія, що розташовувалась на захід від вододілу, була досить піднесеною і поступово знижувалась в напрямку до долини річки Дністер. На східному боці вододілу, біля с. Кошаринців, абсолютна висота сягала 815 футів (248,41 м.). У північнішій частині краю, ближче до річки Буг біля с. Поташні, сягала 744 фути (226,77 м.) [2, с. 634].

Ґрунт повіту складався переважно з чорнозему, з домішкою глини, або ж він був піщано-глинистий, як наприклад місцями по Дністру, Бугу, Дохні, обох Савранках [2, с. 634]. Суглинисто – чорноземний ґрунт лежав також по праву сторону Бугу та займав середину губернії. А також простягався до гірських підвищень Ольгопільського та Балтського повітів, переходячи в родючий, глинистий та жирний чорнозем [3, с. 235].

Мінеральні багатства повіту обмежувалися дрібними ділянками вапняку на Дністрі, при гирлі річки Болгана поблизу містечка Кам'янки, що йшов на вапно і жорна.

Усю площу повіту зрошували притоки річок Дністра і Бугу. Річка Дністер протікала західним кордоном і відокремлювала собою Ольгопільський повіт від Сорокського повіту Бессарабської губернії. У даній місцині р. Дністер була судноплавною на всьому протязі. Із приток Дністра протікали по повіту Марківка, Кисерняк, Сутиска, Кам'янка, Подейма, Волядинка. Всі вони були незначними за своїми розмірами. Річка Буг протікала східним кордоном повіту, і відокремлювала його від Гайсинського повіту. На відміну від р. Дністер, вона не була судноплавною. У Буг впадали річки: Саврань, що приймала Савранку, Бершадка з Жабокричкою і Дохною, Кодима, що отримувала тут тільки свій початок, та інші. Озер у повіті не було. Болотисті простори траплялися лише у східній частині, особливо в долині річок Бугу та Саврані, та займали площу у 2.426 десятин [2, с. 635].

Ліси у повіті в 1866 р. займали значну територію - 94.400 дес., що становило 26,21 % від загальної площі [7, с. 186]. Лісовий масив міг задовільнити потреби лише повіту. В 1858 р. з 22.847 дес. всіх казенних земель під лісами було 4.390 десятин, що складало біля 20%. Ліси були широколистяними і переважно дубовими. Були також чорні ліси, де поряд з дубами росли граб, ясен, клен, явір. Вільха і береза майже не зустрічались. Штучного розведення лісів та лісових розплідників не було. Не існувало і

лісових дач із правильним веденням лісового господарства [4, с. 130]. Дрова та будівельний матеріал зазвичай купляли у лісі. Ялина, у вигляді колод, дощок, гонти, дранки тощо, привозилась з Галичини.

Поширеність чорнозему у повіті спонукав місцеве населення повсюдісно займалось сільськогосподарським виробництвом . Під полями тут знаходилось 209.990 кв. дес., що становило 58,3 % від усієї площі [7, с. 186].

Великі масиви землі належали поміщикам Собанським (6 волостей), Шембек (4 волості), Бржозовському (волості), Гудовичам (3 волості), Юрьевичам (3 волості). Це дає нам підставу говорити про існування великого поміщицького землеволодіння, яке істотно впливало на розвиток краю в цілому [7, с. 186].

Майже у всіх волостях та господарствах регіону використовували трьохпільну систему обробітку землі. Лише в двох маєтностях: Чарноминському та Джугасгрі велося багатопільне господарство. Більшість господарів не використовували для землі добрив, що суперечило капіталістичному способу ведення господарства, яке передбачало підвищення рентабельності землі.

У повіті було два види господарств. Одні обробляли землю власними силами, а інші віддавали її в оренду. Орендарі та поміщики віддавали землі в оренду селянам . Обробіток полів здійснювали наймані річні працівники та сезонні найманці з інших повітів.

Основними зерновими культурами були пшениця та жито. Озимої пшениці висівали більше ніж жита. В західній частині повіту сіяли виключно красний сорт пшениці або бессарабський. Красний сорт був одним з найпопулярніших, оскільки вирізнявся високою врожайністю та якістю зерна. Його використовували для виготовлення хліба, круп та інших продуктів. У східній частині була популярною сандомирська або польська пшениця. Жито висівали звичайне, лише в деяких маєтках використовували

сорти креці та саксонське. В 1870 р. у повіті було висіяно 76 тис. четвртин (далі четв.) озимої пшениці. В 1871 р. цей показник був дещо меншим, і становив 66 тис. четв. В 1872 р. цієї культури було висіяно вже 84 тис. четв. Що до кількості використання жита, то в 1870 р. посіяли 65 тис. четв.; в 1871 р. – 52 тис. четв.; в 1872 р. – цей показник рівнявся 32 тис. четв. [6, с. 18-19].

Із ярових посівів, половина припадала на кукурудзу, і $\frac{1}{4}$ на овес сорту Рихлик. Він відносився до ранніх сортів овесу, що дозрівав за 90 – 100 днів. Також сіяли ячмінь, гречку, просо, ярову пшеницю тощо. Так в 1870 р. було посіяно: 40 тис. четв. овесу; 27 тис. четв. ячменю; 3 тис. четв. гречки; 7 тис. четв. ярової пшениці. В 1871 р. величина висіву культур вже була дещо іншою. Овесу висіяли 24 тис. четв.; ячменю – 21 тис. четв.; гречки – 9 тис. четв.; ярої пшениці - 16 тис. четв. В 1872 р. овесу посіяли – 29 тис. четв.; ячменю – 11 тис. четв.; гречки – 8 тис. четв.; ярової пшениці – 3 тис. четв. [6, с. 18-19]. У деяких фільварках використовували яру пшеницю сортів Гірка (*Triticum aestivum* L.) та Арнаутка. Це середньоранні сорти з періодом вегетації від сходів до дозрівання від 125 до 135 днів. Середній врожай пшениці у досліджуваній період становили 6 сам, жита – 8 сам, кукурудзи – 16 сам, овесу – 10 сам [4, с. 128]. Ольгопільський повіт не лише завжди був з хлібом, але і надлишки вивозив до м. Одеси. Так, в 1870 р. озимої пшениці було зібрано 344 тис. четв., що на 268 тис. четв. більше ніж було посіяно. В 1871 р. цей показник становив 264 тис. четв. (+ 198 тис. четв.). В 1872 р. зняли 183 тис. четв. (+99 тис. четв.). Аналогічна картина була із врожайністю жита. В 1870 р. було скошено 351 тис. четв. (+ 286 тис. четв.). В 1871 р. зібрали 170 тис. четв. (+ 104 тис. четв.). В 1872 вродило лише 72 тис. четв. (+ 40 тис. четв.) [6, с. 52-53]. Вивіз лише озимої пшениці за межі повіту, як на той час вважалось, міг становити більше 100 тис. четв., а ярової більше 40 тис. четв. [2, с. 635]. Неврожайні роки бували рідко, десь біля одного разу на п'ять років. Неврожаї хліба замінювались кукурудзою, яка тут родила.

На величину врожаю впливали не лише природні умови, але й різного роду шкідники. Одним з найбільш руйнівних шкідників для зернових культур, зокрема для пшениці, ячменю та кукурудзи у II половині XIX століття була саранча. В повіті вона появлялась в 1859, 1860, 1861 рр. Ці шкідники залітали із Бессарабії. Великі їхні зграї завдавали значних збитків урожаю. Захищалися від нашествия старими дідівськими методами: шляхом змітання комах та їх подальше закопування або спалення. Під час її перельоту, не давали сідати на хліб, наскільки це було можливо. Ховрахи появлялись лише на початку сорокових років XIX ст. [4, с.128].

Із коренеплідних рослин вирощували картоплю, ріпу та буряк. Всі ці рослини, крім буряка вирощували для домашнього споживання. Так в 1871 р. посаджено 4 тис. четв. картоплі, а в 1872 р. цей показник становив 15 тис. четв [6, с. 18-19]. Викопали в 1871 р. – 18 тис. четв. (+ 14 тис. четв.), а в 1872 р. – 47 тис. четв. (+32 тис. четв.) [6, с. 52-53]. Цукровий буряк засівали у великих кількостях у господарствах, що були наближені до цукрових заводів (Чорноминського, Устянського). В селах: Чорномина, Козлівка, Пиріжна, Городище, Рудницьке плантації під цією культурою займали до 700 десятин. В селах Устя, Овсіївка, Велика і Мала Кириївка, Війтівка буряк займав площу більше 1.000 дес. Поля знаходились на відстані 15 – 20 верств від заводів. Посіви цукрового буряка складали біля $\frac{1}{4}$ від загальної кількості. Інші волокнисті, маслянисті, стручкові, баштанні культури сіялися для власного споживання, а селяни – для дрібного продажу на базарах. Вирощували у повіті також тютюн. З промисловою метою його висаджували лише по дністровському прибережжі. Сіявся він на особливих плантаціях на площі до 40 десятин. Особливо великі його плантації знаходились в селах: Грушка, Окниця, Кам'янка. Поряд із бессарабськими сортами висівали турецький [4, с. 128].

Садівництва та городництва, як промислу, в повіті не було. Хоча в деяких поселеннях дністровського прибережжя існували ділянки де

вирощували капусту (капусники). Їх площа не перевищувала 15 – 20 дес. Цим промислом займались виключно селяни. Капусту купляло все населення округи а також вона продавалась на місцевих базарах. А в селах: Рудницькому, Городище, Тарканівці та Павлівці у великих кількостях садили часник. Його розведенням займались всі мешканці цих населених пунктів. Продавали цю рослину частково на базарах найближчих містечок та вивозили до містечок сусіднього Балтського повіту. Загальний прибуток від продажу часнику складав приблизно в 2 тисячі рублів сріблом [4, с.128].

Основна маса населення своєї городи використовувала для вирощення овочів для власного споживання. Що ж до садів, то вони були майже при кожному дворі. По своїм розмірам садки були не великими, але задовольняли потребу своїх господарів у фруктах та ягодах. Зазвичай в них садили фруктові дерева – яблуні, грушки, сливи, вишні, черешні тощо. В с. Чеботарівці та придністровських фільварках вирощували грецькі горіхи. Визначити прибутковість садів не можливо, оскільки продавались лише надлишки фруктів у малій кількості. У врожайні роки, продукція продавалась гуртом по різним цінам, в залежності від домовленості. Кращі плоди відвозили на продаж до м. Одеси, а гірші сушилися у спеціально створених сушарнях. Плоди і ягоди сушилися селянами в пічках, і в'ялились при хорошій погоді під сонячним промінням. З плодів робили варення і маринади. Сади в оренду не здавались. Скуповували фрукти і ягоди у селян та поміщиків торгівці – промисловці, які везли скуплену продукцію в Одесу, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград [4, с.136].

Акліматизацією рослин ніхто не займався. Але в деяких маєтках траплялись рослини, які характерні для інших кліматичних умов. Так в с. Ободівці у поміщика Собянського була розведена сосна на площі декількох десятин. В м. Кам'янки знаходились плантації тутових дерев та Айлантуса (*Ailanthus altissima*) - небесного дерева. Також були створені огорожі з Єрусалимського дерну. У м. Каменкі в маєтку князя Вітгенштейна робили

спроби займатись шовківництвом при допомозі черв'яків звичайних. Найбільша кількість шовку, що поступала звідти у продаж, не перевищувала одного пуда (16 кг.) [4, с. 131].

Також у Ольгопільському повіті займались вирощенням винограду. Найбільшу площу виноградники займали вздовж побережжя Дністра. Значні плантації винограду знаходились в маєтностях поміщиків : князя Трубецького в с. Строїнцях, Борщевського в Рашкові, князя Вітенштейна в Каменкі, княгині Оболенської в Грушках. Їх площа займала до 200 дес. Перший правильний виноградник був облаштований в м. Каменкі фельдмаршалом князем Вітенштейном ще в 1820 р., виписавши для цього лозу із виноградників Бургундії та Рейну. Всі інші виноградники розводились із цих лоз. Тому домінуючими сортами були Бургундський та Рейнський, хоча їх дещо змінили ґрунт та клімат. На головних виноградниках вино робили за тією ж технологією та способами, що і в Європі. З цією метою звідти виписували виноробів, які керували процесом [4, с. 129].

Виготовлене вино скуповували промисловці для роздрібної торгівлі в шинках та винних підвалах. Також воно розвозилось для продажу по Ольгопільському та інших повітах. Одне каменківське вино користувалося популярністю та використовувалося як столове по всій губернії та за її межами.

Отже, у пореформений період в Ольгопільському повіті відбувається становлення товарно-грошових відносин, що проявлялося у збільшенні виробництва зернових, садово-овочевих культур, винограду та тютюну з метою отримання більшого прибутку. На процес перебудова господарства вказували акти по віданню землі в оренду та найм робочої сили. Поміщицьке господарство продовжувало існувати, але власники почали шукати нові джерела надходжень. Цей процес можна вважати початком первісного

накопичення капіталу, до якого ще не долучилися більшість гравців. Навіть держава не знала, як діяти в цей час, якщо оцінювати її дії та царські укази.

Поряд із землеробством, провідною галуззю на селі залишалось тваринництво. Воно продовжувало забезпечувати місцеве населення м'ясом, молоком та іншими продуктами тваринного походження, які були необхідні для життя та розвитку людей. Ця галузь залишалась ще на примітивному рівні, а люди розводили в основному місцевих тварин, як волів, коней, велику рогату худобу, кіз, овець, свиней тощо. Вони були відносно не вимогливі та добре пристосованими до місцевих умов. Тваринництво використовувалось в основному для домашнього використання. Не дуже великий надлишок тваринницької продукції продавався на місцевих базарах. Промисловим тваринництвом у повіті ніхто не займався. Станом на 1864 р. у краї нараховувалось 13.507 коней, 47.076 великої рогатої худоби, 58.042 простих овець, 19.773 тонкорунних овець, 34.321 свиней, 3.060 кіз, 72 віслюки [7, с. 186]. В 1870 р. величина домашньої худоби дещо змінилась. Так поголів'я коней нараховувалось у 17.100 шт.,(+ 3. 593 шт.), великої рогатої худоби -50.500 шт. (+3. 424 шт.), простих овець – 71.500 шт. (13.458 шт.), тонкорунних овець – 15.000 шт. (- 4. 773 шт.), кіз – 3.400 шт. (+340 шт.), свиней – 53.300 шт. (+18.979 шт.) [6, с. 78].

Гуртова торгівля худобою у повіті здійснювалась промисловцями, які весною та восени скуповували відбраковану худобу на базарах. Навесні відправляли її на пасовища Балтського повіту та Херсонської губернії. Восени доставляли її на винокурінні заводи для відкорму бардою (відходами виробництва на спиртових заводах). Відгодована худоба, а це не більше 500 голів, продавалась в кінці травня в м. Балта на ярмарках, або переганялась в Одесу, однак частіше в м. Бельці. Бессарабський ринок худоби був головним у цьому краї, оскільки там скуповувались австрійські промисловці. Туди відправлялась худоба з Балтського повіту та Херсонської губернії . Прогін

здійснювали через м. Рашків, де в рік переганяли в середньому біля 5.000 голів худоби [4, с. 130].

Покращеним селекційним розведенням ніхто не займався. Конезаводів також не було. Лише поміщик Барчевський в економії села Ольшанка утримував 8 жеребців та 30 кобил арабської породи. У продаж вони не йшли, а утримувались для власного задоволення [4, с. 134]. Вівчарство, яке колись було дуже розвиненим у регіоні, у пореформений період знаходилось у великому занепаді. Зникли заводи, що займались розведенням та вирощенням іспанських овець в с. Баланівці та Чечельниках. Раніш тут нараховувалось по 12 тис. овець в кожному селі. Із 14 тис. голів в с. Ольшанка залишилось лише 2 тисячі. Стільки ж нараховувалось і в с. Трибусівці. По 1 тис. овець залишилось в селах Демівці та Маньківці [4, с. 130].

Тваринництво використовувалось майже виключно для домашнього вжитку. Поля оброблялись переважно волами (8 на плуг). Воли були переважно бессарабської породи. Коней застосовували при посівах, сінокосах, толоках, збиранні врожаїв тощо. В середньому на один двір припадало по парі робочої худоби і 4 одиниці всякої худоби на душу [4, с. 134].

Взимку худобу кормили переважно соломою та макіною (багаторічною травою), яку косили на сіно влітку, коли вона знаходилася в фазі цвітіння. Великій рогатій худобі давали кукурудзиння. Коням давали трохи вівса, ячменю та кукурудзи. Овець кормили переважно сіном. В господарствах, що прилягали до Дністра, де рідко лежали глибокі і тривалі сніги, овець нерідко виганяли на підніжний корм. Сіль давали лише у літній час. Стрижка овець відбувалась у травні місяці. Вовна промивалась домашніми засобами, і в такому вигляді йшла у продаж.

Спеціальних пасовищ для худоби не було. Випусків і вигонів для випасу було дуже мало. Тварин випасали на толоках, а по збиранню хліба і

сіна, на отавах і стерні. Сінокоси були лісові та степові. У досліджуваний період, під луками знаходилось 49.450 кв. дес. (13,72 %) , а під вигонами – 14.350 кв. десятин (3,98 %) від загальної площі повіту [7, с. 186]. Штучного травопосіву також не було.

Не існувало у повіт і промислового вирощення птахів. І хоча місцеве населення і розводило різноманітних птахів: курей, гусей, качок, але всі вони були для домашнього вжитку. Надлишки продавались на місцевих базарах.

Як бачим, у пореформений період у Ольгопільському повіті не було попиту на продукцію тваринництва, що призвело до відсутності потреби у збільшенні поголів'я худоби. Неврегульованість земельних питань призвела до зменшення поголів'я худоби порівняно з першою половиною ХІХ століття. Також бракувало селекційної роботи та виведення нових порід тварин з метою отримання прибутку.

Бджільництво як промисел також не мав належного розвитку, і знаходився у занепаді. Однак бджоли були майже у кожного поміщика, священника та багатьох селян. Їх величина коливалась від 10 до 50 колодок. Прибутковість цього промислу була не постійною, і залежала від погодних умов. Найбільші пасіки знаходились у селі Вільшанка, що знаходилось в маєтностях поміщиків Борщевських. Мед і віск скуповували на місцях дрібні купці євреї, які перепродували куплене гуртовим покупцям, що знаходились в містечках Бершадь та Чечельники. Звідси продукція направлялась до міст Одеси та Кишинєва.

Все населення Ольгопільського повіту було землеробським. Всі промисли були залежним від цієї галузі та займались її обслуговуванням. Виробництво у краї було ручним, базувалось на примітивних знаряддях праці, і було на початковій стадії розвитку [4, с. 131]. Селяни займались різними видами ремесла у вільний від польових робіт час. Це переважно у

зимову пору року. Найчастіше голова родини звільнявся від землеробських обов’язків, та займався певним видом ремесла.

Із вовни власних овець, або купленої на ярмарку, на дерев’яних станках жінки ткали тканину, полотно, рядна, килими тощо. Пошиттям взуття займались переважно євреї, що жили у містах. Чоботи шили як по замовленню, так і для продажу в лавках. Найбільше шевців було у містечку Бершадь. Їх товар продавали у Бердичіві, Києві та Одесі. Для пошиття взуття деякі майстри наймали робітників, яким платили врік від 100 до 200 руб. [4, с. 138].

У містечку Бершадь євреї також займалися пошиттям одягу, капелюхів і шапок. Працювали вдома, залучаючи всю родину та наймаючи робітників. Одяг шили з тканини, яку надавали самі замовники. Капелюхи і кепки виготовляли з власних матеріалів на продаж.

Кожухи шили сільські майстри із шкір, що отримували від власних овець. Найбільше обробкою шкір та пошиттям зимового одягу займались у Рашкові, але їх виробництво не поширювалося далі навколишніх сіл.

Плетінням сіток займались селяни та рибалки, який наймали для догляду за місцевими водоймами. Розвивалось також лимарство, яке ставило за мету задовільнити попит поміщиків, купців та жителів даного регіону що мали коней, у виготовленні кінської упряжі.

У м. Бершадь переселенці із Царства Польського виготовляли сита. Сировиною служило волосся кінських хвостів, яке при допомозі ручних станків перетворювали у необхідний для кожного господарства виріб. Бондарська і теслярська справи були розвинені у м. Бершадь та с. Устя при цукровому заводі. Бондар отримував платню у 150 – 200 руб. на рік. Вони виробляли різного роду меблі. В інших населених пунктах представники даних професій виготовляли дерев’яний посуд для продажу. В с. Устя навіть було екіпажне виробництво. Ним займався датчанин Лангкельд, який при

допомозі найманих працівників виготовляв до 4 ридванів. Їх вартість коливалась від 200 до 400 руб., в залежності від замовлення [4, с. 138].

Також в Бершадській волості селяни на станках формували із глини посуд та глиняні речі. Глину добували у ярах та видолинках, на своїх землях. Найбільш розвиненим цей промисел був у селах Флорино та Малій Кириївці. Продавали вироби у навколишніх селах та на ярмарках.

В с. Луги населення займалось виробництвом дерев'яних виробів, таких як: бочки, відра, веретена, діжки, кружки, ложки, вози, сани тощо. Цим ремеслом займалось 140 осіб, де кожний працював вдома, у вільний від землеробства час. Артільного виробництва не існувало. Значно менший об'єм роботи виконувався в селах: Бритавка, Попова гребля, Торканівка, Павлівка, Крикливець. Там виготовляли переважно колеса, вози, сани тощо. Сировину для виробництва брали з лісів, що їх оточували. Всі вироби вироблялись при допомозі сокири, стамески, бура. Така технічна відсталість ремісників, на нашу думку, була пов'язана із промисловою відсталістю Російської імперії, що доказала Кримська війна 1853 – 1856 рр. Слід також відмітити, недостатню кваліфікацію виробників, які в переважній більшості все ж були сільськогосподарськими робітниками і надавали перевагу землеробству. У ремісників просто не було потреби в технологічних інноваціях та підвищувати свою кваліфікацію. В краї вони залишались монополістами, де була відсутня будь - яка конкуренція. Власники майстерень також не мали коштів, щоб розвинути своє виробництво.

Велика частка ручної праці у ремісничому виробництві, та відсутність в Ольгопільському повіті масового виробництва заводів та фабрик, дає підставу нам стверджувати, що ніякого промислового перевороту тут не було. Товарно – грошові відносини знаходились на низькому рівні розвитку. Нерозвиненість банківської системи імперії, оскільки Державний банк був створений лише в 1860 р. і в досліджуваний період знаходився на етапі

становлення, обмежували торгівлю і знижували рівень розвитку товарно-грошових відносин. Капіталістичні відносини у повіті не розвивались.

Також у 1865 р. у повіті нараховувався 31 завод, із яких 2 свічкових, 2 шкіряних, 1 цукровий, 1 воскобійний, 16 винокурних, 3 горілчаних, 4 пиво і медоварених, 2 цегельні. Це були невеличкі цехи із кількома найманими працівниками, які чомусь називались заводами. Їх робота була подібна до промислу, що базувався також переважно на ручній праці. Об'єми їхнього виробництва були малі. Лише цукровий завод в с. Чаркомани в 1860 – 1861 рр. виробив 31.437 пудів цукру. Велике значення відігравали крупорушні (5 шт.), що знаходились на р. Дохні. Вони переробляли біля 70 т. четв. пшениці. Біля 100 млинів знаходилось на р. Болгана (Кам'янка) [2, с. 635].

Єдиною галуззю, що знаходилась в постійному розвитку було будівництво. У досліджуваний період воно також було залежним від соціально-економічних та політичних умов того часу. Оскільки промислового будівництва не спостерігалось, то основними видами розбудови було церковне та житлове. Характер побудови сільських хат був простим, як і по всій Подільській губернії. Поселення розташовувались біля річок та озер, а будинки знаходились серед садів та городів. Всі будівлі одноповерхові, прості і без витіюватостей.

Селянські будинки строїли без фундаменту, підвалу, ганку, сходів тощо. Хати із кам'яним фундаментом будували рідко. Будувалися вони з дерева в заміт, це коли горизонтальні дошки кріпилися до вертикальних стовпів та обмащувались глиною. Дуже рідко будували взруб. Дуже мало будувалось цегляних будинків. Цеглу використовували переважно для розбудови поміщицьких економій. Мазанок та будівель із кам'яних валунів не було.

Дахи селянських хат були крутими, покриті соломною або очеретом. Будинки зазвичай були обернені входом на південь. Двері та вікна були малих розмірів. Величина вікон коливалась від 0,5 до 1 аршину (35,56 - 71,12

сантиметра) у висоту, а в ширину від 6 до 12 вершків (26,4 – 52,8 сантиметра) [4, с. 132]. Обернені вікна були у різні сторони, але зазвичай на схід. Двір огороджувався тином.

У будівлях було по 2 кімнати. Розташовувались вони одна навпроти іншої через сіни. В деяких сінях влаштовували невеличкі комори. В кожній хаті були комини, які були виведені на дах. Двори розташовувались один біля одного, та утворювали вулиці, напрями яких визначались ландшафтом або випадковістю. В деяких селах були площадки, що утворювали випуски. Вони знаходились всередині поселення, на перетині вулиць або на окраїні села. Церкви та будинки священників знаходились завжди майже в центрі села. Розширення населених пунктів здійснювалось переважно вздовж річок.

По такому ж принципу було побудовано повітове місто Ольгопіль. Воно розкинулось по обидва боки річки Савранки. В місті було побудовано 1 православну церкву, 2 єврейські молитовні школи, 32 лавки, 7 постійних дворів і міська лікарня. Населений пункт займав площу 478 десятин (6,963 км²), хоча йому належало 3.772 десятини. На цій території в 1865 р. знаходилось 697 будинків, з яких лише три були кам'яними [2, с. 634]. По архітектурному стилю повітове місто мало чим відрізнялось від сільських населених пунктів краю. На розбудову впливало чимало факторів, де визначальними були кліматичні, релігійні, технічні та культурні. В 1863 р. тут проживало 6.238 осіб (3.409 чол. і 2.829 жін.), в той час як у повіті проживало 170.888 осіб (86.201 чол. і 84.687 жін.) [5, с. 23]. У відсотковому співвідношенні це становило 3,66 % від загальної кількості проживаючих у краї. Показовим було те, що кількість чоловіків у місті та повіті перевищувала величину жінок, оскільки на більшості території Подільської губернії картина була протилежною. У 1865 р. кількість мешканців Ольгополя дещо зменшилась, і становила 5.702 осіб (2.842 чол. і 2.860 жін.). На нашу думку зменшення містян пов'язане із неточністю підрахунків,

оскільки переписів тоді ще не існувало. По становій приналежності картина була наступною: купців – 135, міщан, цехових та бувшої шляхти – 4.983 особи. Що до релігійних поглядів жителів міста, то 22 протестанти, 400 католиків, 773 іудеї, а всі інші очевидно православні [2, с. 634].

У повіті у 1865 р. проживало 174.356 осіб (87.137 чол. і 87.219 жін.), що складало 9,32 % від усіх жителів Подільської губернії. Із загальної кількості жителів 837 були дворяни, 13.268 міщани, 10.765 державні селяни, 211 колоністи, 119.348 власників, 8.668 однодвірців, 773 євреїв землевласників, 46 вільних хліборобів, 5.879 військових поселенців. Що до релігійних поглядів мешканців повіту, то вона була наступною: розкольників – 550, католиків – 8.088, протестантів – 380, іудеїв – 12.522. Домінуючим населенням були українці. Також тут проживало до 8 тис. поляків, до 12 тис. молдаван, 12,5 тис. євреїв, 380 німців колоністів [2, с. 634].

У 1870 р. в повіті вже проживало 183.400 осіб (91.561 чол. і 91.839 жін.), що становило 9,48% від усіх проживаючих у губернії у цей рік. У містах повіту проживало 6.922 осіб (3.305 чол. і 3.617 жін.). Найбільшим містом повіту залишався Ольгопіль. У цьому році там проживало 6.922 особи (3.305 чол. і 3.617 жін.). Величина житлових будинків збільшилась до 711 одиниць [6, с. 14, 98]. Найбільшими містечками краю були: Чечельник (6.653 чол.), Ободівка (4.728 чол.), Бершадь (4.627 чол.), Жабокрич (3.900 чол.) тощо.

По віросповіданню населення повіту поділялось на: православних - 159 807 осіб (79.950 чол. і 79.857 жін.); старообрядців – 840 осіб (423 чол. і 417 жін.); римо – католики – 4.724 осіб (2.336 чол. і 2.388); протестантів – 291 особа (159 чол. і 132 жін.); іудеїв – 17.738 осіб (8.693 чол. і 9.045 жін.) [6, с. 14, 60-61].

Отже, пореформений період Ольгопільщина залишалася переважно аграрним краєм, де сільськогосподарське виробництво мало значний вплив на всі аспекти життя. На розвиток регіону також впливали маєтки великих

землевласників, які в цей час дотримувалися обережного підходу до ведення господарства. До виробництва все більше залучалася вільнонаймана праця, а орендні відносини стали важливими для різних верств населення. Поступово активізувались товарно-грошові відносини, що позитивно вплинуло на економіку регіону. Однак це не означало розвитку капіталістичних відносин у регіоні, оскільки багато селян ще не набули земельних наділів і все ще були залежними від поміщиків. Ринкова економіка ще не сформувалася, оскільки в Російській імперії не було єдиного ринкового простору. Заводи, які існували в повіті, лише номінально називалися такими, оскільки були більше схожі на майстерні з кількома найманими робітниками. Їхнє виробництво було переважно ручним і технологічно застарілим. Вони не були розраховані на великі об'єми продукції. Робітники, які там працювали, як правило, були низько кваліфікованими. Селянська реформа радикально не змінила економічного, соціального та побутового життя повіту.

Література

1. Волостныя, станичныя, сельскія, гминныя правления и управления, а также полицейские станы всей России с обозначением места их нахождения. Киев, 1913. С. 27.
2. Географическо-статистический словарь Российской империи / составил по поручению Императорского Русского географического общества П.П. Семёнов-Тян-Шанский, при содействии В. Зверинского, Р. Маака, Л. Майкова, Н. Филиппова и И. Бока : Т. III. Санкт-Петербург, 1867. 742 с.
3. Докучаев В.В. Русский чернозем: отчет эконо. обществу / В. В. Докучаев; ред. и авт. предисл. Р. В. Вильямс. Москва, Ленинград: Сельхозгиз, 1936. 551 с.

4. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношении / Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. Каменец-Подольск : Тип. Губ. упр. 1873. 243с.
5. Статистический временник Российской империи. серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург. 1866. 453 с.
6. Статистический временник Российской империи серия II, выпуск X, Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург, 1875. 287с.
7. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношении. Санкт-Петербург.: Тип. Гогенфельдена и К°, 1866. 200 с.